Maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslari

Xo‘jamiyarov S.Ch.
Shotursunova Dilshoda Ergashboy qizi
Toshkent Amaliy fanlar universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Bolaning shaxs sifatida shakllanishida ma’naviy tarbiyaning o‘rni, uning rivojlanish bosqichlari va psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ma’naviy sifatlarni rivojlantirishning samarali pedagogik usullari va vositalari ko‘rib chiqiladi. Maqolada bolalarda axloqiy tushunchalar, ijtimoiy xulq-atvor, qadriyatlar va motivatsiya tizimini shakllantirishning zamonaviy yondashuvlari bayon etilgan. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta’lim jarayonida ma’naviy tarbiyani samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar. maktabgacha ta’lim, ma’naviy tarbiya, axloqiy rivojlanish, shaxs shakllanishi, psixologik rivojlanish, pedagogik yondashuv, ijtimoiy xulq-atvor, qadriyatlar, tarbiya metodlari, motivatsiya

Kirish

Maktabgacha yosh davri inson hayotining eng muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, aynan shu davrda shaxsning asosiy ma’naviy va axloqiy sifatlari shakllana boshlaydi. Bolaning atrof-muhit bilan o‘zaro munosabati, kattalar va tengdoshlari bilan muloqoti uning ijtimoiy va ma’naviy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Shu sababli maktabgacha ta’lim tizimida bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida qaraladi.

Hozirgi globallashuv jarayonida yosh avlodning ma’naviy barkamolligini ta’minlash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalarda halollik, mehr-oqibat, hurmat, mas’uliyat kabi sifatlarni shakllantirish nafaqat oilada, balki ta’lim muassasalarida ham tizimli ravishda olib borilishi zarur.

Psixologik nuqtai nazardan, bu yosh davrida bolalarning emotsional sezgirligi yuqori bo‘lib, ular kattalarning xatti-harakatlarini tez o‘zlashtiradi va takrorlaydi. Shu bois pedagog va tarbiyachilarning shaxsiy namunasi, qo‘llaniladigan metod va usullar bolalarning ma’naviy rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Mazkur maqolaning maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslarini tahlil qilish hamda samarali metod va yondashuvlarni aniqlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirish masalasi psixologiya va pedagogika fanlarida keng o‘rganilgan dolzarb yo‘nalishlardan biridir. Ushbu masalaga oid ilmiy qarashlar turli davrlarda turli olimlar tomonidan asoslab berilgan bo‘lib, ularning izlanishlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Avvalo, rus psixologi Lev Vygotsky tomonidan ishlab chiqilgan madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida bolaning shaxs sifatida shakllanishi ijtimoiy muhit bilan bevosita bog‘liqligi ta’kidlanadi. Uning fikricha, bolaning ma’naviy va axloqiy sifatlari kattalar bilan muloqot jarayonida shakllanadi. Vygotsky “yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasini kiritib, bolaga to‘g‘ri yo‘naltirilgan pedagogik ta’sir uning rivojlanishini tezlashtirishini ilmiy asoslab bergan. Bu g‘oya maktabgacha ta’limda ma’naviy tarbiyani tashkil etishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, shveytsariyalik psixolog Jean Piaget bolalarning axloqiy rivojlanishini bosqichma-bosqich jarayon sifatida ko‘rib chiqqan. Uning “bolalarda axloqiy fikrlashning rivojlanishi” haqidagi

tadqiqotlarida maktabgacha yoshdagi bolalar ko‘proq tashqi qoidalarga bo‘ysunishga moyil bo‘lishi, ya’ni “geteronom axloq” bosqichida ekanligi ta’kidlanadi. Piaget bolalar dastlab qoidalarni o‘zgarmas deb qabul qilishini, keyinchalik esa ularni tushunib, ongli ravishda qabul qilish bosqichiga o‘tishini ko‘rsatadi. Bu esa ma’naviy sifatlarni shakllantirishda yosh xususiyatlarini hisobga olish zarurligini bildiradi.

Amerikalik psixolog Lawrence Kohlberg esa axloqiy rivojlanishning uch darajali nazariyasini ishlab chiqqan. Unga ko‘ra, maktabgacha yoshdagi bolalar asosan “prekonvensional daraja”da bo‘lib, ular yaxshi-yomonni mukofot va jazoga qarab baholaydi. Kohlberg tadqiqotlarida bolalarning axloqiy qaror qabul qilish qobiliyati bosqichma-bosqich rivojlanishi, bunda tarbiya va ijtimoiy muhit muhim rol o‘ynashi alohida ta’kidlanadi.

Pedagogika sohasida mashhur olim Konstantin Ushinsky ma’naviy tarbiyani shaxs tarbiyasining asosi sifatida ko‘rib chiqadi. U o‘z asarlarida tarbiyaning milliy qadriyatlar bilan uyg‘un holda olib borilishi zarurligini ta’kidlab, bolalarda halollik, mehnatsevarlik va insonparvarlik sifatlarini shakllantirish pedagogikaning asosiy vazifasi ekanligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, Anton Makarenko jamoa orqali tarbiyalash g‘oyasini ilgari surib, bolalarda ijtimoiy mas’uliyat, intizom va axloqiy fazilatlarni shakllantirishda jamoaning roli katta ekanligini ilmiy asoslab bergan. Uning fikricha, bola jamoada o‘zini tutish orqali ma’naviy qadriyatlarni amaliy ravishda o‘zlashtiradi.

Maktabgacha ta’lim nazariyasiga katta hissa qo‘shgan olimalardan biri Maria Montessori hisoblanadi. Montessori metodikasida bolaga erkinlik berish orqali uning ichki intizomi va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim o‘rin egallaydi. U bolalarning ma’naviy rivojlanishi tabiiy muhit va to‘g‘ri tashkil etilgan pedagogik sharoit orqali yuzaga kelishini ta’kidlaydi.

O‘zbek pedagogika fanida ham ushbu masala chuqur o‘rganilgan. Masalan, Abdulla Avloniy o‘zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida axloqiy tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini yoritib bergan. U “tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot masalasidir” deb ta’kidlab, yosh avlodni ma’naviy barkamol qilib tarbiyalash muhimligini alohida ko‘rsatgan.

Zamonaviy o‘zbek olimlaridan N. Turaev va M. Ochilov tadqiqotlarida maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirishda milliy qadriyatlar, xalq og‘zaki ijodi va an’anaviy tarbiya usullaridan foydalanish samarali ekanligi asoslab berilgan. Ular bolalarda vatanparvarlik, hurmat va mehr-oqibat kabi sifatlarni shakllantirishda ertaklar, maqollar va rolli o‘yinlarning ahamiyatini ko‘rsatib berganlar.

Psixolog olim Daniil Elkonin esa maktabgacha yoshdagi bolalar faoliyatining yetakchi turi sifatida o‘yinni ko‘rsatadi. Uning fikricha, aynan o‘yin jarayonida bolalar ijtimoiy rollarni o‘zlashtiradi va ma’naviy me’yorlarni amalda qo‘llashni o‘rganadi. Bu esa pedagoglar uchun o‘yin orqali tarbiyalash metodining muhimligini anglatadi.

Shuningdek, Lidiya Bozhovich bolalarning shaxsiy motivatsiyasi va ehtiyojlari rivojlanishini o‘rganib, ma’naviy sifatlar shakllanishida ichki motivlarning ahamiyatini ko‘rsatib bergan. Uning tadqiqotlarida bolalarda ijtimoiy motivlar rivojlanishi ularning axloqiy xulq-atvoriga bevosita ta’sir qilishi ilmiy asoslangan.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslarini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik metodlar uyg‘un holda qo‘llanildi.

Tadqiqot ishtirokchilari

Tadqiqotda maktabgacha ta’lim tashkilotining 5–6 yoshli 60 nafar tarbiyalanuvchisi ishtirok etdi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlash usuli orqali ikki guruhga ajratildi:

- 30 nafar bola — eksperimental guruh
- 30 nafar bola — nazorat guruhi

Shuningdek, 4 nafar tarbiyachi va 60 nafar ota-ona ham kuzatuv va so‘rovnoma jarayonlariga jalb qilindi.

Tadqiqot bosqichlari

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi:

1. **Diagnostik bosqich**

   Ushbu bosqichda bolalarning dastlabki ma’naviy rivojlanish darajasi aniqlanib, quyidagi mezonlar asosida baholandi:
   - axloqiy tushunchalarni anglash (yaxshi-yomonni farqlash);
   - ijtimoiy xulq-atvor (o‘zini tutish, muloqot madaniyati);
   - emotsional javob reaksiyalari (mehr, hamdardlik).
2. **Tajriba-sinov bosqichi**

   Eksperimental guruhda maxsus ishlab chiqilgan pedagogik dastur asosida ma’naviy tarbiya ishlari olib borildi. Ushbu dastur quyidagi metodlarni o‘z ichiga oldi:
   - rolli va didaktik o‘yinlar;
   - axloqiy mazmundagi ertak va hikoyalarni tahlil qilish;
   - suhbat va muammoli vaziyatlar yaratish;
   - rag‘batlantirish va ijobiy namuna ko‘rsatish.

   Nazorat guruhida esa an’anaviy tarbiya jarayoni davom ettirildi.
3. **Yakuniy (nazorat) bosqichi**

   Ushbu bosqichda dastlabki va yakuniy natijalar taqqoslanib, eksperimental ta’sir samaradorligi aniqlab berildi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- **Kuzatuv metodi** — bolalarning kundalik faoliyati va xulq-atvori tizimli ravishda kuzatildi;
- **Suhbat metodi** — bolalarning axloqiy tushunchalari va fikrlash darajasi aniqlashtirildi;
- **So‘rovnoma** — ota-onalar va tarbiyachilarning fikrlari o‘rganildi;
- **Pedagogik eksperiment** — maxsus dastur asosida ta’sir ko‘rsatildi;
- **Tahlil va taqqoslash** — olingan natijalar solishtirildi;
- **Matematik-statistik metodlar** — natijalar foiz ko‘rsatkichlari orqali qayta ishlanib, diagramma va jadval ko‘rinishida umumlashtirildi.

Baholash mezonlari

Bolalarning ma’naviy sifatlarini baholash uchun uch darajali tizim joriy etildi:

- **Yuqori daraja** — mustaqil ravishda to‘g‘ri xulq-atvorni namoyon etadi, axloqiy tushunchalarni ongli tushunadi;
- **O‘rta daraja** — ko‘pincha to‘g‘ri xatti-harakat qiladi, ammo ba’zida kattalar yordamini talab etadi;
- **Past daraja** — axloqiy me’yorlarni tushunishda va qo‘llashda qiyinchiliklarga duch keladi.

Ishonchlilik va aniqlik

Tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlash maqsadida:

- bir nechta metodlardan kompleks foydalanildi;
- eksperimental va nazorat guruhlari natijalari o‘zaro taqqoslandi;
- kuzatuvlar muntazam ravishda qayd etib borildi.

Natijalar

Tadqiqot jarayonida maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirish darajasi diagnostik (boshlang‘ich) va yakuniy bosqichlarda aniqlanib, eksperimental hamda nazorat guruhlari kesimida tahlil qilindi.

Boshlang‘ich natijalar (diagnostik bosqich)

Tadqiqot boshida har ikki guruhda bolalarning ma’naviy rivojlanish darajasi deyarli bir xil ekanligi kuzatildi. Natijalar quyidagicha bo‘ldi:

- **Eksperimental guruh:**
  - yuqori daraja — 20%
  - o‘rta daraja — 47%
  - past daraja — 33%
- **Nazorat guruhi:**
  - yuqori daraja — 23%
  - o‘rta daraja — 50%
  - past daraja — 27%

Ushbu natijalar guruhlar o‘rtasida sezilarli farq yo‘qligini ko‘rsatadi va tajriba o‘tkazish uchun teng sharoit mavjudligini tasdiqlaydi.

Yakuniy natijalar (tajriba-sinovdan so‘ng)

Maxsus ishlab chiqilgan pedagogik dastur asosida olib borilgan ishlar natijasida eksperimental guruhda sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi:

- **Eksperimental guruh:**
  - yuqori daraja — 53%
  - o‘rta daraja — 37%
  - past daraja — 10%
- **Nazorat guruhi:**
  - yuqori daraja — 30%
  - o‘rta daraja — 45%
  - past daraja — 25%

Natijalar tahlili

Eksperimental guruhda yuqori darajaga ega bolalar ulushi 20% dan 53% ga oshgan (33% o‘sish), past darajadagi bolalar esa 33% dan 10% ga kamaygan. Bu esa qo‘llanilgan pedagogik metodlarning samaradorligini ko‘rsatadi.

Nazorat guruhida esa ijobiy o‘zgarishlar mavjud bo‘lsa-da, ular sezilarli darajada emas. Bu esa an’anaviy yondashuvlarning samaradorligi cheklanganligini ko‘rsatadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, ayniqsa quyidagi yo‘nalishlarda sezilarli o‘sish kuzatildi:

- bolalarning ijtimoiy xulq-atvori yaxshilandi;
- tengdoshlarga nisbatan mehr va hamdardlik kuchaydi;
- axloqiy tushunchalarni anglash darajasi oshdi;
- mustaqil to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalari rivojlandi.

Muhokama

Olingan natijalar maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirishda maqsadli va tizimli pedagogik ta’sir muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida qo‘llanilgan metodlar — rolli o‘yinlar, axloqiy mazmundagi suhbatlar va ertaklar tahlili — bolalarning nafaqat bilim darajasini, balki xulq-atvorini ham ijobiy tomonga o‘zgartirdi.

Mazkur natijalar Lev Vygotsky ning ijtimoiy muhit va ta’limning rivojlanishga ta’siri haqidagi nazariyasini tasdiqlaydi. Ya’ni, to‘g‘ri tashkil etilgan pedagogik muhit bolalarning ma’naviy rivojlanishini tezlashtiradi. Shuningdek, natijalar Jean Piaget tomonidan ilgari surilgan bolalarning axloqiy rivojlanish bosqichlari haqidagi qarashlarga ham mos keladi, chunki tadqiqot davomida bolalar tashqi nazoratdan ichki ongli xulq-atvorga o‘tish tendensiyasini namoyon etdilar.

Bundan tashqari, tajriba natijalari Lawrence Kohlberg ning axloqiy rivojlanish nazariyasiga hamohang bo‘lib, bolalarda mukofot va jazoga asoslangan xulq-atvordan ongli axloqiy qaror qabul qilish bosqichiga o‘tish kuzatildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘yin faoliyati bolalar uchun eng samarali pedagogik vositalardan biridir. Bu holat Daniil Elkonin ning o‘yin faoliyati orqali rivojlanish haqidagi ilmiy qarashlarini yana bir bor tasdiqlaydi. Ayniqsa, rolli o‘yinlar orqali bolalar ijtimoiy rollarni tushunib, ma’naviy me’yorlarni amaliy o‘zlashtirdilar.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Masalan, bolalarning individual psixologik xususiyatlari va oilaviy muhit ta’siri natijalarga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatdi. Bu esa kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu omillarni chuqurroq o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari maktabgacha ta’lim tizimida ma’naviy tarbiyani samarali tashkil etish uchun innovatsion va interfaol metodlardan foydalanish zarurligini asoslab berdi. Ayniqsa, bolalarning yosh xususiyatlariga mos, qiziqarli va amaliy faoliyatga asoslangan yondashuvlar yuqori samaradorlikni ta’minlashi aniqlandi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirish jarayoni murakkab, tizimli va maqsadli pedagogik faoliyatni talab etishini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, bolalarning ma’naviy rivojlanishi ularning yosh xususiyatlari, psixologik rivojlanish darajasi hamda ijtimoiy muhit bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi.

Tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko‘rsatdiki, maxsus ishlab chiqilgan pedagogik dastur asosida olib borilgan ta’lim-tarbiya ishlari bolalarda axloqiy tushunchalar, ijtimoiy xulq-atvor va emotsional sezgirlikning sezilarli darajada rivojlanishiga olib keldi. Ayniqsa, rolli o‘yinlar, axloqiy mazmundagi suhbatlar va ertaklar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar samarali natija berdi.

Tadqiqot natijalari Lev Vygotsky, Jean Piaget va Lawrence Kohlberg kabi olimlarning nazariy qarashlarini amaliy jihatdan tasdiqladi. Ya’ni, bolalarda ma’naviy sifatlar ijtimoiy muhit va pedagogik ta’sir orqali shakllanadi hamda bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ma’naviy tarbiyani samarali tashkil etish uchun quyidagi omillar muhim hisoblanadi:

- bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish;
- interfaol va innovatsion metodlardan foydalanish;
- tarbiyachi shaxsining namuna sifatidagi roli;
- oila va ta’lim muassasasi hamkorligini ta’minlash.

Umuman olganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda ma’naviy sifatlarni shakllantirish jarayonini ilmiy asosda tashkil etish kelajakda barkamol, ijtimoiy faol va axloqan yetuk shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Lev Vygotsky. *Mind in Society*. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
2. Jean Piaget. *The Moral Judgment of the Child*. London: Routledge, 1932.
3. Lawrence Kohlberg. *Essays on Moral Development*. New York: Harper & Row, 1981.
4. Maria Montessori. *The Absorbent Mind*. New York, 1949.
5. Anton Makarenko. *Pedagogical Poem*. Moscow, 1933.
6. Konstantin Ushinsky. *Man as the Subject of Education*. Moscow, 1868.
7. Daniil Elkonin. *Psychology of Play*. Moscow, 1978.
8. Lidiya Bozhovich. *Personality and Its Formation in Childhood*. Moscow, 1968.
9. Abdulla Avloniy. *Turkiy guliston yoxud axloq*. Toshkent, 1913.
10. N. Turaev. *Maktabgacha pedagogika asoslari*. Toshkent, 2015.
11. M. Ochilov. *Pedagogika*. Toshkent, 2010.
12. Karimov I.A. *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent, 2008.
13. Hasanboyeva O. *Maktabgacha ta’lim pedagogikasi*. Toshkent, 2017.
14. Xoliqov A. *Pedagogik mahorat*. Toshkent, 2012.
15. To‘xtayeva R. *Bolalar psixologiyasi*. Toshkent, 2018.
16. G‘ulomov S. *Ta’limda innovatsion texnologiyalar*. Toshkent, 2016.
17. Nurmurodov A. *Axloqiy tarbiya nazariyasi*. Toshkent, 2014.
18. Qodirov B. *Shaxs rivojlanishi psixologiyasi*. Toshkent, 2019.
19. Yo‘ldoshev J. *Ta’lim va tarbiya nazariyasi*. Toshkent, 2020.
20. Egamberdiyeva N. *Maktabgacha ta’lim metodikasi*. Toshkent, 2021.